

Teka Kom. Pol.-Ukr. Zwiqz. Kult. – OL PAN, 2014, 16–23

ЕМІЛЬ БАЛЕЦЬКИЙ – ДОСЛІДНИК СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ГОВОРІВ УГОРЩИНИ

Єлизавета Барань

Закарпатський Угорський Інститут ім. Ференца Ракоці II (Україна) –
Ніредьгазька Вища Школа (Угорщина)

Резюме. У статті подано аналіз наукової діяльності угорського славіста Еміля Балецького у сфері української діалектології в Угорщині. Наголошено на тому, що мовознавець на початку 50-их років XX століття провів ретельне дослідження єдиної української говірки села Комлошка (уг. Komlóska) в Угорщині.

Ключові слова: Еміль Балецький, українська діалектологія в Угорщині, українсько-угорські міжмовні контакти

Еміль Балецький є однією із найбільш помітних особистостей в історії угорської славістики XX століття¹. Народився майбутній вчений 21 лютого 1919 року в селі Гукливий на північній окраїні колишнього комітату Берег (зараз Воловецький район Закарпатської області України). Незабаром сім'я переїхала до села Чинадієво поблизу міста Мукачева. У чинадіївській школі формувався світогляд молодого Балецького, саме тут він почав писати вірші, наслідуючи русофільські традиції того часу². Період поетичних устремлінь молодого Балецького довгий час залишався невідомим (сам він не згадував про етап свого життя, пов'язаний з літературною творчістю)³. О.Г. Казак зауважив, що поетична діяльність Балецького у «часи угорського панування незаслужено залишалася без належної уваги»⁴. Завдяки науковим пошукам Михайла Капралія стало відомо про літературну творчість

¹ В Енциклопедії української мови (с. 42) зазначено: «Балецький Еміль Дмитрович – український і угорський мовознавець», а в Енциклопедії Підкарпатської Русі (с. 81) читаємо таке: «Емелян Балецький – поет, лінгвіст, педагог»; детальніше про життєвий і творчий шлях, наукову діяльність та бібліографію праць див. привітання та некрологи І.Х. Товта, М. Петера, Л. Хадровича, А. Золтана, М. Капралія <https://sites.google.com/site/baltoslavica/baleczkyemil>

² Цей період життя Балецького детально описаний Михайлом Капралем у статті «У истоков «русскости» Эмиля Балецкого [«Школьная хроника» села Чинадиево» (1920–1938 гг.) „Studia Russica” 23 (2009), с. 10–20].

³ Там же, с. 10.

⁴ О.Г. Казак, «Освобождение от чешского ярма»: культурно-национальная политика Венгрии в Закарпатье в 1939–1944 гг., *Русский сборник. Исследования по истории России*, том 12. Москва: Издательский дом «Регнум», 2012, с. 338.

молодого Балецького⁵. З нагоди 25-ї річниці смерті Еміля Балецького з ініціативи його учня Андраша Золтана було зібрано в одне видання плоди літературної діяльності мовознавця: вірші, оповідання, художні переклади, фольклорні записи, а також статті з історії та проблем підкарпатської й інших слов'янських літератур. Це той ужинок, який з'являвся на сторінках підкарпатських газет і журналів між 1935 та 1943 роками, та твори єдиної прижиттєвої збірки віршів і оповідань⁶ під назвою «Литературное наследие»⁷.

Після закінчення у 1937 році Мукачівської російськомовної гімназії молодий Балецький вступив до Карлового університету в Празі, де протягом навчального року слухав лекції М. Вейнгарта, Й. Горака, Е.А. Ляцького. У 1939 році перевівся до Будапештського університету, який закінчив у 1943 році. Зв'язок із батьківщиною підтримував і надалі: у 1940 році його обрано заступником голови «Спілки угро-руських письменників», а з 1941 року став редактором літературної частини ужгородської газети «Карпаторусский голос». Університетські роки мали вплив на формування світогляду студента – «на початку 40-х років він переходить у табір русинофілів, стає в ряди місцевої інтелігенції, яка свідомо формує всі умови для функціонування русинської нації в Угорській державі, вирішує проблеми, пов'язані з мовними питаннями, проблемами школи»⁸. Цей період став завершальним у літературній діяльності Балецького – відтак він починає активно займатися мовознавчими питаннями⁹, обґрунтовує необхідність використовувати місцеві говори у формуванні русинської літературної мови, закликає інтелігенцію вживати народну мову, «бо нынѣ

⁵ М. Капраль, *Неизвестный Эмил Балецкий (По материалам подкарпатской периодики (1939–1943 гг.))*, Вестник филиала Института русского языка им. А.С. Пушкина 15, Budapest, 2001, с. 28–40.

⁶ Е.Д. Балецкий, *Вербный трепет*, Ужгород: Типографія «Школьной помощи», 1936, 45 с.

⁷ Э. Балецкий, *Литературное наследие*, под редакцией А. Золтана и М. Капралья – Balczyk Emil: Irodalmi örökség. Szerkesztette Káprály Mihály és Zoltán András. (*Studia Ukrainica et Rusinica Nyiregyháziensia* 20), Nyiregyháza: Nyiregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 2007, 178 p.

⁸ М. Капраль, *Неизвестный Эмил Балецкий (По материалам подкарпатской периодики (1939–1943 гг.))*, Вестник филиала Института русского языка им. А.С. Пушкина 15, Budapest, 2001, с. 35.

⁹ З'явилися друком ранні мовознавчі статті Еміля Балецького: *Про болгаризми в наших говорах*: *Литературна Недѣля* 3 (1943) с. 34–36; *Иванъ Мелихъ та науковий зборникъ выданный въ его честь*: ЛН 3 (1943) с. 70–72; *Новѣ статѣ про назву Vihorlat*: ЛН 3 (1943) с. 93–94; *Про походження слова урикъ (urék) въ донаційной грамотѣ грушовского монастыря зъ 1404-ого року*: ЛН (1943) с. 119–120; *Народнѣ назвы частей рѣки*: ЛН 3 (1943) с. 131–132; *Про походження назвы Бужора*: ЛН 3 (1943) с. 167–168; *Одно морфологическое явление*: ЛН 3 (1943) с. 168; *Про перекладъ повторного инфинитиву у Святѣ писъмѣ* (Реферат): ЛН 3 (1943) с. 287–288.

уже не есть чего стыдаться своего народного языка..., народный языкъ все буде истновати»¹⁰.

Подальше життя Еміля Балецького пов'язане з Угорщиною: був призваний до лав угорської армії, пізніше арештований. Після звільнення в 1945 році працював в угорському радіокомітеті (з його уст прозвучало більш ніж сто радіопередач про слов'янське літературознавство, у тому числі й про творчість Тараса Шевченка, Івана Франка та інших). Відомий будапештський славіст Іштван Кнежа звернув увагу на талант молодого науковця і рекомендував його на посаду асистента в Інститут славістики Будапештського університету, яку Балецький суміщав із роботою на радіо. У 1951 році доцент Будапештського університету був призначений завідувачем кафедри російської мови в Інституті іноземних мов. Із 1965 року до самої смерті керував кафедрою російської мови історико-філологічного факультету Будапештського університету. Михайл Петер так оцінив педагогічну діяльність науковця: «Еміль Балецький був найголовнішим ініціатором створення угорської русистики, у тому числі й організатором підготовки висококваліфікованих викладачів російської мови і філологів-русистів. Покоління русистів виростили на його університетських лекціях, семінарах та підручниках»¹¹. Слід підкреслити, що Еміль Балецький був співавтором першого підручника старослов'янської мови, написаної угорською¹². З 1955 року, часу виходу журналу Угорської академії наук *Studia Slavica*, Балецький був одним з його редакторів. Редагував також журнал *Studia Russica*.

Незважаючи на те, що вчений очолював кафедру російської мови, основу його наукових зацікавленостей складало українське мовознавство¹³, у тому числі українська діалектологія. Ще в 1943 році Балецький успішно захистив докторську дисертацію на тему „Szabó Eumén orosz nyelvtanának hangtana” [Фонетика русской грамматики Евмения Сабова]¹⁴. Добре знаючи рідні закарпатські говори, Балецький у своїх дослідженнях неодноразово торкався питань лексичного складу закарпатських українських говорів¹⁵. Об'єктом його наукових пошуків була і мова писемних пам'яток¹⁶. У доробку

¹⁰ Э. Балецкий, *Литература и народный языкъ*, Литературное наследие, с. 157–158.

¹¹ М. Петер, *Эмил Балецкий (1919–1981)*, „*Studia Russica*” 4 (1981), с. 400.

¹² E. Balczyk, A. Hollós, *Ószláv nyelv*, Budapest, 1978.

¹³ Відомий славіст Андраш Золтан, колишній учень Еміля Балецького, частину мовознавчих праць науковця помістив на сайті <https://sites.google.com/site/baltoslavica/balczykemil>

¹⁴ E. Balczyk, E. Szabó, *Orosz nyelvtanának hangtana. Фонетика русской грамматики и читанки Евмения Сабова*. A Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Szláv Filológiai Intézete, Budapest, 1943, с. 47.

¹⁵ Э. Балецкий, *Из словарного состава украинских карпатских говоров*, StSl 4 (1958), с. 399–404; він же, *Из словарного состава карпатских (украинских) говоров*, StSl 5 (1959), с. 181–192; він же, *Новый этап в исследовании говоров Закарпатья*, „Дialectологические сборники Ужгородского университета”, StSl 8 (1962), с. 1–27; він же, *К вопросу о некоторых названиях профессий, На материале карпатских украинских говоров*, StSl 12 (1966), с. 23–33.

¹⁶ Э. Балецкий, *Памятник украинского делового языка XVII века*, StSl 2 (1956), с. 373–381.

славіста привертають особливу увагу питання етимології та проблеми морфологічної адаптації слів з угорської мови¹⁷. Займався він і дослідженням етимології слів слов'янського походження в угорській мові¹⁸. На наявність угорських запозичень у галицьких говорах саме Балецький звернув увагу науковців¹⁹.

У сфері діалектології дослідник вивчав українські говори Угорщини: «...він виконав взірцевий лінгвістичний опис лемківської говірки села Комлошка, єдиної української говірки на території Угорщини»²⁰. Із щоденникових записів відомо, що Балецький мав на меті створити словник української говірки цього села, проте завершити цю роботу йому не вдалося. Однак про діалектизми у мовленні комлошівців вийшли друком кілька статей²¹. Зокрема, в статті «О языковой принадлежности и заселении села Комлошка в Венгрии» вказано, що на території Угорщини є кілька сіл, заснованих східними слов'янами чи українцями або ж оселених тут пізніше. Одні з цих населених пунктів виникли ще в XI столітті, інші пізніше, аж до XVIII століття. Сліди східнослов'янських чи українських поселень на угорській етнічній території збереглися в топоніміці, деколи в словниковому складі угорської говірки. «У деяких селах, – зазначає дослідник, – знаходимо сліди української мови у мешканців старшого віку, які ще пам'ятають молитви церковнослов'янською мовою з українською вимовою чи певною мірою володіють одним із південнокарпатських говорів»²². Комлошка²³ – єдине село в Угорщині, в якому українська мова була засобом спілкування між жителями у час проведення дослідження (1951–1954 рр.) (українська говірка села Комлошка, за твердженням Балецького, належить до лемківської групи південнокарпатських говорів). Згідно з результатами наукових пошуків Балецького, у різних джерелах подавалася різна інформація щодо мовної приналежності мешканців села –

¹⁷ Балецкий Э., *Из наблюдений над значением и распространением слова d'ug*, StSl 3 (1957), с. 223–233; він же, *Венгерское „kert” в закарпатских украинских говорах (Из наблюдений над морфологическим оформлением венгерских имен существительных в закарпатских украинских говорах)*, StSl 6 (1961), с. 247–265; він же, „Урик, урюк, орек” в украинском языке. К вопросу о сохранении заимствований, StSl 11 (1965), с. 44–70; він же, *О путях заимствования украинским языком термина „antal”*, StSl 8 (1962), с. 437–442.

¹⁸ Э. Балецкий, *Венгерское csulka ~ csurka*, StSl 7 (1961), с. 367–371.

¹⁹ Э. Балецкий, *О некоторых венгерских заимствованиях в украинском языке (венгерские заимствования в произведениях Н. Л. Устияновича)*, StSl 9 (1963), с. 337–386.

²⁰ М. Петер, *Эміль Балецкий (1919–1981)*, „Studia Russica” 4 (1981), с. 400.

²¹ Э. Балецкий, *О языковой принадлежности и заселении села Комлошка в Венгрии*, StSl 2 (1956), с. 345–363, карта: 364; він же, *Диалектные записи из Комлошки*, StSl 26 (1980), с. 97–138.

²² Э. Балецкий, *О языковой принадлежности и заселении села Комлошка в Венгрии*, StSl 2 (1956), с. 346.

²³ Комлошка (уг. Komlóska) – село у північно-східній частині Боршод-Абауй-Земплінського комітату на відстані 10 км від міста Шарошпатак.

в одних мову жителів ототожнювали із словацькомовними, в інших – з угорськомовними чи з україномовними. Тільки детальний аналіз місцевого говору та дані історіографії могли дати переконливі висновки про мовну приналежність населення Комлошки. Зібраний лексичний матеріал нараховував 3000 одиниць, однак видати укладений словник говірки не вдалося. Спираючись на історичні факти, Балецький дійшов висновку, що на території села Комлошки спочатку жило слов'янське населення, однак його засновниками були угорці, які запозичили в слов'ян топонімічні назви. У різних джерелах дається інформація про те, що предки нинішніх мешканців Комлошки переселилися на територію сучасного їх проживання із Західної України та Словаччини у XVII столітті, однак збільшення кількості українських переселенців зі Словаччини у XVIII столітті привело до стабілізації українського лемківського говору, який в процесі інтеграції опинився переможцем, а сліди колишніх словаків та угорців збереглися в топонімічних назвах, прізвищах та в говірці²⁴. Результати наукових розвідок Еміля Балецького дали відповідь на низку запитань про те, чому населення Комлошки в різних джерелах називають то угорським, то словацьким, то українським, а в деяких – змішаним. Сам дослідник відносить говірку до лемківських, що поширені переважно на території південних схил Карпат.

Стаття «Диалектные записи из Комлошки» є продовженням розвідок про мову населення цього села із вказівкою даних інформаторів. Діалектні записи подано у фонетичній транскрипції. Тематика записів різноманітна: про походження села, про сільські події, біографії, опис народних звичаїв, розповіді про марновірство, казки, пісні, дитячі вірші, прислів'я і приказки, загадки та байки²⁵. У кінці статті автор подав 229 окремих речень у фонетичній транскрипції, які записано з 1951 до 1954 року від осіб різного віку. Безперечно, ці матеріали становлять неабияку цінність для сучасних дослідників фонетики та лексики української мови, окрім цього слугують інформативним джерелом при вивченні української фольклористики.

На основі зібраного діалектологічного матеріалу Еміль Балецький виявив вплив угорської мови на лексику українських говорів села Комлошка в Угорщині²⁶. Оскільки говірка села Комлошка є українським острівцем на угорській території, то, звичайно, зрозуміло, що особливістю її є те, що низка мовних явищ сформувалася під впливом угорської мови. Це відобразилося в першу чергу на звуковому складі, синтаксисі, але головним чином – на лексиці говору. У час проведення дослідження в селі не було мешканця, який би не володів угорською мовою, тож українсько-угорська двомовність

²⁴ Там же, с. 361, 363.

²⁵ Э. Балецкий, *Диалектные записи из Комлошки*, StSl 26 (1980), с. 97–138.

²⁶ Э. Балецкий, *Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии*, StSl 4 (1958), с. 23–46.

була тут звичайним явищем. З огляду на змішування та перемикання кодів виявити при дослідженні запозичені елементи досить складно.

Науковець виявив лексичний корпус гунгаризмів, який налічує 372 одиниці, указавши шляхи їх проникнення до комлошівської говірки. Балецький зауважив, що більшу частину угорських слів мешканці запозичили після того, як переселилися на територію їх сучасного проживання, однак дані писемних пам'яток XVII–XVIII століття, створених на території сучасного Закарпаття, та дані західноукраїнської діалектології свідчать про те, що предки комлошців частину гунгаризмів принесли з собою із Західної України²⁷. Як доказ, дослідник наводить більше ніж 140 слів з угорської, які, вочевидь, були засвоєні українцями ще до їх переселення на територію села Комлошка. Після переселення на територію їх сучасного проживання на початку XVIII століття селяни ще певний час зберігали рідну мову, лише в кінці XIX століття серед слов'янського населення поширився білінгвізм, внаслідок чого було перейнято велику кількість угорських слів та виразів, виникли численні кальки²⁸, в час проведення дослідження виявлено використання лексичних дублетів²⁹. Близько половини виявлених в говірці села Комлошка гунгаризмів поширені в словацьких говорах. У другій частині статті представлено процес фонетичної та морфологічної адаптації виявлених автором гунгаризмів³⁰, після чого подано їх перелік³¹.

Отже, підсумовуючи, можемо зробити висновки: незважаючи на те, що Еміль Балецький більш ніж 20 років керував кафедрою російської філології, викладав дисципліни циклу російської мови, підтримував наукові стосунки з російськими мовознавцями, однак центральне місце в його науковій діяльності посідали проблеми української діалектології на Закарпатті і в Угорщині та угорсько-українських міжмовних контактів. Про це свідчать праці, які з'явилися друком в угорських фахових виданнях. Надзвичайно цінним є дослідження мови єдиного україномовного села Угорщини, мешканці якого у час проведення діалектологічної розвідки розмовляли переважно рідною мовою. На наш погляд, доцільно було б дослідити мову мешканців села Комлошка через 60 років після діалектологічної розвідки, проведеної Емілем Балецьким. Безперечно, результати наукових пошуків відомого славіста стануть у пригоді поколінню молодих славістів, які досліджують українську діалектологію.

²⁷ Там же, с. 24.

²⁸ Там же, с. 25.

²⁹ Там же, с. 31.

³⁰ Там же, с. 32–43.

³¹ Там же, с. 43–46.

ЛІТЕРАТУРА

- Балецкий Э., 2007. *Литературное наследие. Под редакцией А. Золтана и М. Капралы.* – *Baleczky Emil: Irodalmi örökség. Szerkesztette Káprály Mihály és Zoltán András.* (Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 20.) Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 178 с.
- Казак О.Г., 2012. «Освобождение от чешского ярма»: культурно-национальная политика Венгрии в Закарпатье в 1939–1944 гг. Русский сборник. Исследования по истории России. Том 12. Издательский дом «Регнум», Москва, с. 328–344.
- Капраль М., 2001. *Неизвестный Эмил Балецкий (По материалам подкарпатской периодики (1939–1943 гг.))*, Вестник филиала Института русского языка им. А.С. Пушкина 15, Budapest, с. 28–40.
- Капраль М., 2001. *Балецкий Эмельян*, Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород: Издательство В. Падяка, с. 81.
- Петер М., *Эмил Балецкий (1919–1981)*, „Studia Russica” 4 (1981), с. 399–401.
- Чучка П.П., 2007. *Балецький Еміль Дмитрович*. Українська мова. Енциклопедія. Вид-во Українська енциклопедія. Ім. М.П. Бажана. Київ, (Видання третє, зі змінами і доповненнями), с. 42.
- Zoltán A., *Emil Baleczky (1919–1981)*, StSl 28 (1982), с. 405–408.

ПЕРЕЛІК ПРАЦЬ ЕМІЛІА БАЛЕЦЬКОГО, У ЯКИХ ПОРУШЕНО ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ В УГОРЩИНІ³²

- Baleczky E., Szabó E., 1943. *Orosz nyelvtanának hangtana. Фонетика русскої граматики и читанки Евменія Сабова.* A Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Szlav Filológiai Intézete, Budapest, 47 с.
- Балецкий Э., *Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии*, StSl 4 (1958), с. 23–46.
- Балецкий Э., *Диалектные записи из Комлошки*, StSl 26 (1980), с. 97–138.
- Балецкий Э., *О языковой принадлежности и заселении села Комлошка в Венгрии*, StSl 2 (1956), с. 345–363, карта: 364.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ЛН = Літературна Неделя

StSl = Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae

³² Перелік наукових праць, у тому числі і мовознавчих, подано в некролозі Андраша Золтана (див. Zoltán András, *Emil Baleczky (1919–1981)*, StSl 28 (1982), 407–408).

EMIL BALECZKY – RESEARCHER OF THE EAST-SLAVIC DIALECTS
IN HUNGARY

Summary. The article focuses on the scientific researches of the Hungarian Slavist Emil Balczky in the field of Ukrainian dialects in Hungary. The author of the article has emphasized that the linguist in the early 50s of the twentieth century had conducted a thorough study of a single Ukrainian dialect in the of village Komlóska.

Key words: Emil Balczky, Ukrainian dialectology in Hungary, the Hungarian-Ukrainian inter-linguistic contacts